

UOT 94(479.24)

**BƏRDƏ-TƏRTƏR BÖLGƏSİNİN BƏZİ TARİXİ, ARXEOLoji VƏ
MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ HAQQINDA**

*Abbas Qadir oğlu Seyidov
Taleh Vasif oğlu Əliyev
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
abbas.seyidov@gmail.com
taleh.ali@mail.ru*

Açar sözlər: *Qarabağ, Tərtər, Bərdə, arxeologiya, abidə*

Məqalə Bərdə-Tərtər bölgəsində aparılan son arxeoloji araşdırmalara həsr olunub. 2017-2019-cu illərdə həyata keçirilən arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində bu ərazidə yeni qədim yaşayış yerləri, qəbiristanlıqlar və digər tarixi, arxeoloji, memarlıq abidələri öyrənilib. Bərdə-Tərtər ekspedisiyasının fəaliyyəti nəticəsində arxeoloji xəritəyə yeni adlar əlavə olunub. Bu abidələrin bəzində ekspedisiya üzvləri tərəfindən aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı müxtəlif dövrlərə aid maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilib.

**О НЕКОТОРЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ, АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ И
АРХИТЕКТУРНЫХ ПАМЯТНИКАХ БАРДА-ТАРТАРСКОГО
РЕГИОНА**

*Аббас Сеидов
Талех Алиев*

Ключевые слова: *Карабах, Тартар, Берда, археология, памятник*

Статья посвящена новейшим археологическим исследованиям в Барда-Тартарском регионе. Археологические исследования 2017-2019 годов выявили новые данные о древних поселениях, кладбищах и т.д. В результате работ тартарской археологической экспедиции ряд новых археологических памятников появилось на карте. Различные образцы материальной культуры были обнаружены членами экспедиции во время археологических раскопок в этих памятниках.

HISTORICAL, ARCHAEOLOGICAL AND ARCHITECTURAL MONUMENTS OF BARDA-TARTAR REGION

*Abbas Seyidov
Taleh Aliyev*

Key words: *Garabagh, Tartar, Barda, archaeology, monument*

The article is dedicated to the latest archaeological research in the Barda-Tartar region. Archaeological studies of 2017-2019 revealed new data on ancient settlements, cemeteries, etc. A number of new archaeological sites appeared on the map as a result of the work of the Tartar archaeological expedition. Various samples of material culture were discovered by members of the expedition during archaeological excavations in these monuments.

Əzəli Azərbaycan torpağı olan Qarabağ ərazisində son illərdə tarix və memarlıq abidələrinin öyrənilməsinə maraq güclənmiş, eyni zamanda arxeoloji qazıntı və çöl-tədqiqat işləri intensivləşmişdir. Bərdə-Tərtər arxeoloji ekspedisiyasının 2017-2019-cu illərdə apardığı tədqiqatlar Tərtər və Bərdə ərazilərində yerləşən abidələrin tarixi-arxeoloji baxımdan öyrənilməsi işinə yeni töhfələr vermişdir.

2019-cu ildə Bərdə rayonu ərazisində həyata keçirilən arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində antik dövrə aid Şortəpə abidəsinə baxış keçirilmiş, yaxınlıqda yerləşən Şatırlı kurqanlarının GPS koordinatları müəyyən edilmiş, abidələrin fotosəkilləri və planı çəkilmişdir. Şatırlı kurqanları Balatəpə tunc dövrü yaşayış yerinə yaxın yerləşdiyindən onların həmin yaşayış yerinin tayfa başçısına və ailə üzvlərinə məxsus qəbirlər olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Qəbiristanlıqda biri böyük, doqquzu orta və kiçik ölçülü olmaqla 10 ədəd kurqan qəbir vardır. Böyük kurqanın tam yanında hal-hazırda kənd qəbiristanlığı yerləşir. Rayonun məscid və İmamzadə kompleksinə, Bərdə türbəsinə, orta əsrlər körpüsünə baxış keçirilmiş, onların hazırkı durumu öyrənilmiş və fotosəkilləri çəkilmişdir.

Bərdənin tarixi abidələri içərisində İmamzadə kompleksinin xüsusi yeri vardır (şəkil 1). Bərdə imamzadəsinin inşası zamanı ənənəyə uyğun olaraq Arran memarlıq məktəbinin fiqurlu hörgü və daş-kərpic sıralamasından cəsarət və uğurla istifadə olunub. Binanın inşası zamanı həm də daha əvvəl Möminə-Xatun türbəsi və Bərdə türbəsinin memarlığında rast gəlinən fasadın müxtəlif elementlərinin eyni profil və ya xətlə çərçivələnməsi üsulundan istifadə edilib. Məlumatlara görə, buradakı türbədə İsmaili və Cəfəri şiələrinin 5-ci imamı Məhəmməd əl-Baqirin qız nəvəsi İsmayıl dəfn olunub. Məhəmməd əl-Baqirin 3-

cü oğlu İbrahimİsa (739-cu ildə) Gəncəşəhərinin 7-ci kilometrliyində yerləşən Göyİmamzadədə dəfn edilmişdir.

1891-ci ildə Bərdə imamzadə türbəsinə tədqiq etmiş akademik Boris Dorn yazırdı ki, orada həm də qədim İbrahim imamzadəsi vardır ki, haqqında hansısa məlumat qalmayıb. Lakin o ibadət yeri kimi fəaliyyət göstərir. Köhnə binanın təmiri onun sahibinə 3000 gümüş rubla başa gəlmişdir.

Ə.Salamzadə qeyd edir ki, əvvəlcə bu tikili, ehtimal ki, ancaq türbə olmuşdur. İnteryerdə mehrabın olmamasını da bununla izah etmək mümkündür (şəkil 2). Tədqiqatçının fikrincə, B.Dornun təmir işləri haqqında verdiyi məlumat da birbaşa türbə binasına aiddir. Çünki, türbə binasını əhatə edən məscid 1868-ci ildə inşa edilmiş, yəni tikiliyə B.Dornun onu ziyarət etməsindən sonra artırılmışdır[1; 2].

Məscidin inşası haqqında məlumata 1886-cı ilin “Qafqaz təqvimi”ndə də rast gəlinir: “İmamzadə türbəsi (piri) Yelizavetpol quberniyası, Cavanşir qəzasının Bərdə yaşayış yerində yerləşir. 1868-ci ildə türbə üzərində məscid inşa edilmişdir”[3].

Ə.Salamzadəyə görə, inşaat işlərinə rəhbərlik edən memar dörd minarəyə və maraqlı həcm-məkan həllinə malik bitkin memarlıq əsəri yaratmağa nail olmuşdur.

Şəhərdə öz əhəmiyyəti ilə seçilən abidələrdən biri Bərdə türbəsidir (şəkil 3). 1322-ci ildə inşa olunan abidə xalq arasında “Nüşabə türbəsi” kimi də tanınır. XIV əsrdə Bərdədə iki qülləvari türbə tikilmişdir ki, onlardan biri müasir dövrə qədər qalmışdır. Elmi ədəbiyyata 1322-ci il tarixli Bərdə türbəsi adı ilə daxil olan abidənin nə vaxt və kim tərəfindən tikildiyi üstündəki kitabələrdən məlumdur. Bərdə türbəsi hələ XIX əsrdən tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. 1848-ci ildə şəhəri ziyarət etmiş məşhur şərqşünas Xanikov abidənin üzərindəki kitabələri oxumuşdur. Bu kitabələr daha sonra 1861-ci ildə Bərdədə olmuş akademik B.Dorn tərəfindən nəşr edilmişdir[4].

Bərdə türbəsinə bu kitabə Naxçıvan memarlarının hələ XIV əsrdə məsul binaları tikmək üçün başqa şəhərlərə də dəvət edildiyini göstərməklə, Naxçıvan memarlıq məktəbi ənənələrinin davam etdiyini təsdiqləyən son dərəcə qiymətli bir sənət nümunəsidir.

Abidəyə yəni və yerüstü hissədən ibarət qülləvari türbələrə xas quruluşdur. Onun yeraltı hissəsi dördguşəli şəkildə olub, abidənin sərdabə hissəsini, yəni cənabın dəfn edildiyi hissəni təşkil edir. Bu hissə vaxtilə günbəzlə örtülüb və onun içərisi kaşdan quraşdırılma ornamentlərlə bəzədilmişdir. Sərdabəyə Şimal tərəfdən dromos quruluşlu yol vasitəsi ilə daxil olmuşdur. Türbənin yerüstü hissəsi isə üç əsas memarlıq quruluşundan ibarətdir: daşdan hörülmüş kürsülük, dairəvi gövdə və çadırvari günbəz. Sahəsi etibarilə ən çox yer tutan bəzək ünsürü silindrik gövdəni örtən və firuzəyi kaşdan quraşdırılmış kitabədir. Kürsülükdən başlayaraq yuxarıdakı haşiyəyə

qədər 8,5 metrlik bir hissəni örtən və firuzəyi kaşı ilə qırmızı kərpicin əlaqələndirilməsindən yaranan bir kompozisiyadan əmələ gələn bu kitabə 200 dəfədən artıq “Allah” sözünü naxış şəkildə təkrarlayır. Türbənin gövdəsini örtən yazılı səthdən sonra ornament, daha sonra bir metr hündürlüyündə geniş kitabə qurşağı yerləşir. Bu kitabənin yeri qararəngli kaşidan, yazılar isə ağ rəngli kaşidan quraşdırılıb. Kitabə qurşağından sonra günbəzə keçid təşkil edən 3 yaruslu stalaktit kəməri yerləşdirilib. Bustalaktitlərin daxili səthləri də rəngli həndəsi ornamentlə örtülüb. Stalaktit qurşağından sonrakı konusşəkilli günbəzin səthində qırmızı və firuzəyi kaşidan ibarət həndəsi ornamentlərlə örtülü olub.

Öz quruluşu və bəzəyi etibarilə Bərdə türbəsinin ən maraqlı kompozisiya ünsürlərini şimal və cənub tərəflərdə yerləşən iki portal (baştağ) təşkil edir. Ümumi sxemi (şəkil 4) etibarilə bir-birinə uyğunlaşmalar da bu iki baş tağ bir-birindən fərqlənir. Şimal portalında, stalaktit qurşağından yuxarıdakı kitabə son dərəcə bədii şəkildədir. Kitabənin abidənin gözə çarpan bir yerdə, demək olar ki, əsas kompozisiya mərkəzində yerləşdirilməsi memarın yüksək ictimai mövqeyinə dəlalət edir. Kitabənin məzmunu belədir: ”Əməli Əhməd bin Eyyub əl-Hafiz Əl-bənnayı ən-Naxçıvani”.

1322-ci ildə Bərdədə ucaldılmış türbə Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndində yerləşən türbənin ən yaxın oxşarıdır. İri daş plitələrlə üzlənmiş kürsülükdə kvadrat kərpiclərdən tikilmiş bir qədər yarımqazma proporsiyalı qüllə ucaldılmışdır. Türbənin xarici hissəsi şaquli istiqamətdə firuzəyi kərpiclə üfqi istiqamətdə isə yaxşı cilalanmış adi kərpiclə düzülmiş «köynəklə» örtülmüşdür. Müxtəlif bəzək birləşmələri və kərpicin fakturası bütün fasad boyu dəfələrlə təkrarlayır.

Bərdədə Tərtər çayı üzərində yerləşən tarixi abidələrdən biri də orta əsr körpüsüdür (şəkil 5). Hal-hazırda Tərtər çayının sağ sahilində yerləşən körpünün qədim zamanlarda uzunluğu təxminən 170 metr, eni isə 5 metr olmuşdur. Əsasən çay daşlarından tikilmiş körpünün üst hissəsi qırmızı kərpicdən hörülmüşdür. Özülü çox aşırmalı dayaqqlar üzərində qurulub. Tarixi körpünün istiqamətindən də görünür ki, Tərtər çayı keçmişdə indiki yatağı ilə deyil, tamam fərqli məcrada axıb.

Bərdə şəhərinin qədim hissəsi orta əsrlərdə olduğu kimi, müdafiə məqsədi daşıyan qala divarları ilə əhatə olunmuşdur. Körpünün üzərindəki hərəkət istiqamətindən də görünür ki, şəhərin qala qapıları şərqə doğru açılmışdır.

Son illər Bərdə-Tərtər arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən Tərtər rayonunun Köçərli, Səhləbad, İsmayılbəyli, Evoğlu, Buruc, Kolanı kəndləri və rayon mərkəzi yaxınlığında yerləşən abidələrdə arxeoloji kəşfiyyat işləri həyata keçirilib [5; 6; 7]. Tərtər-Bərdə-Ağdam yolu üzərində yerləşən Evoğlu kəndi yaxınlığında arxeoloji qazıntı işləri aparılmış və abidələr haqqında müəyyən yeni elmi məlumatlar əldə etmək mümkün olmuşdur [8; 9].

Evoglu kəndinin əkin sahələrinin içərisində yerləşən Böyüktepə, Qurd tepəsi (Kültəpə) və Çaqqallıtəpə abidəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı Böyüktepənin üst hissəsində $3 \times 3 \text{ m}^2$ ölçüdə kəşfiyyat qazıntısı qoyulmuşdur. 0,5 m dərinlikdə aşkarlanan azyaşlı uşaq qəbrisləmə adətinə uyğun olaraq, qiblə istiqamətində dəfn olunmuşdu. Böyüktepənin üst təbəqəsi orta əsrlər dövrünə aid edilir [5].

Böyüktepənin müxtəlif hissələrindən antik və ilk orta əsrlərə aid saxsı parçaları əldə olunmuşdur. Aparığımız tədqiqatlar Böyüktepənin üst təbəqələrinin antik, ilk orta əsr və orta əsrlərə aid olduğunu söyləməyə imkan verir. Lakin fikrimizcə, abidə çoxtəbəqəli olub, alt təbəqədə son tunc – ilk dəmir dövrünə aid mədəni təbəqə yerləşir.

Qurd tepəsi (Kültəpə) abidəsində apardığımız arxeoloji qazıntılar zamanı 1 m dərinlikdə üzə qiblə istiqamətində torpaq qəbir aşkar olunmuşdur. Bu, orta əsrlərə aid müsəlman qəbridir. Mərhum qiblə istiqamətində, sağ çiyini üzərində dəfn olunmuşdur. Skeletin uzunluğu 1,8 m civarındadır. Abidədə az sayda ilk orta əsr və orta əsrlərə aid saxsı hissələri qeydə alınmış, bir ədəd tunc alət parçası və çiy kərpicdən ibarət tikili aşkar olunmuşdur.

Tərtərdən Goranboya gedən magistral yol üzərində yerləşən Sarov, Bəyimsarov, Dəmirçilər, Cəmilli, Kəngərli, Bala Kəngərli, Xoruzlu, Qaradağlı, Bayandur, Hacıqərvənd, Seydimli, Təzəkənd və Rəcəbli kəndlərinin ərazisində arxeoloji kəşfiyyat və çöl işləri aparıldı. Kəngərli ilə Bayandur kəndləri arasında yerləşən əkin sahələrində “Əkin yeri” adlanan təxminən 0,5 hektarlıq ərazidə bir neçə şirli və şirsiz qab qırıqlarına rast gəldi. Saxsı parçaları müxtəlif təyinatlı boşqab, kasa, cam, qazan, bardaq, sərnic və süddan tipli qabların hissələrindən ibarətdir. Bu kəndtipli yaşayış məntəqəsi XI-XIII əsrlərə aiddir. Ərazinin kəndlərinin türk mənşəli Kəngər və Bayandur qəbilələrinin adlarını daşması və orta əsr yaşayış yerinin XI-XIII əsrlərə aid olması orada klassik orta əsrlərdə Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm yer tutan türk tayfalarının yaşadığını söyləməyə əsas verir [6].

Rayonun Cəmilli və Dəmirçilər yerləşən hissələrində kəşfiyyat işləri zamanı digər orta əsr yaşayış yerinin izlərinə rast gəldi. “Şum yeri” adlanan kənd tipli yaşayış yerinin yerüstü izləri yalnız saxsı məmulatının hissələrindən ibarət idi. Həmin materiallar da XI-XIII əsrlərə aiddir. 0,7 ha ərazini əhatə edən yaşayış məskəninin mədəni təbəqələrini müəyyənləşdirmək üçün 0,5-0,7 m dərinlikdə arxeoloji kəşfiyyat şurfu $1,5 \times 1,5 \text{ m}$ sahədə tərəfimizdən qoyulmuş və üst hissədə həmin dərinlikdə kiçik tikinti hissəsinin izləri müəyyənləşdirildi. Həmin sahənin planı çıxarıldı. İki mədəni təbəqədən ibarət yaşayış yeri ümumilikdə IX-XIII əsrlərə aiddir [6]. Monoxrom və polixrom şirli qabların hissələri ilə yanaşı, az sayda şirsiz saxsı məmulatına da rast gəldi. Abidənin materialları IX-XI və XI –XIII əsrlərin müxtəlif tipli dulus məmulatının oturaq, gövdə və ağız hissələrindən ibarət olmaqla, yaşıl, bozuntul, sarımtıl,

boz-qırmızımtıl, çəhrayı, göy-yaşımtil rəngli şirli boşqab, kasa, küpə və cam tipli qablara məxsusdur. Onların bəzisi monoxrom, müəyyən hissə isə polixrom şirli qablardan ibarətdir. Gilinin üzərinə anqob çəkildikdən sonra şirlənən qab hissələrinin üzəri daha səliqəli görünür. Şirsiz saxsı hissələrinin gili səliqəli və bəzən də səliqəsiz olmaqla sarımtıl-boz və sarı-qırmızımtıl rənglərə malikdir. Nazik divarlı qabların bəziləri əldə, az hissəsi isə dulus kürəsində hazırlanmışdır. Ərazinin göstəricisi kənd tipli yaşayış yeri olduğundan oraya səliqəli dulus məmulatının yaxınlıqda yerləşən Şətəl şəhər yerindən (Goranboy rayonunda yerləşir – müəlliflər) gətirildiyini güman etmək olar.

Ümumiyyətlə, Tərtər və Goranboy rayonlarının sözügedən kəndlərinin yazılı mənbələrdə göstərilən və yerləri son illərdə müəyyən olunan Əndorab və Şətəl qalalarının, eləcə də, Naftan (Naftalan – müəlliflə) yaxınlığında olması, o cümlədən, Bərdə və Gəncə kimi iri orta əsr şəhərlərindən keçən ticarət yolunun yaxınlığında yerləşməsi orta əsr yaşayış yerlərinin inkişafı üçün zəmin yaratmışdır. Bu isə öz növbəsində bölgədə daxili ticarətin – şəhərlə kənd arasında olan əlaqənin güclü olduğunu göstərir. Nəticədə isə Qafqazın və digər yerlərin şəhər və kəndləri ilə əlaqə yaradılması üçün şərait meydana gəlir, bu da öz növbəsində bölgənin beynəlxalq ticarətdə özünəməxsus yer tutmasına səbəb olurdu.

Ağdam yolu üzərində, Xaçınçaya yaxın Hüseynli kənd qəbiristanlığında yerləşən Hüseynli kurqanının üzərində XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə aid müsəlman qəbirlərinə baxış keçirildi və fotosəkilləri çəkildi. Rayonun mərkəzində yerləşən məscidin üzərindəki ərəbcə yazılardan məlum olur ki, Cümə məscidi 1905-ci ildə memar Mir Möhsüm tərəfindən inşa edilib. Məscidin uzunluğu 21, eni 18 metrdir. İki minarəsi, bir ibadət zalı, ikinci mərtəbədə isə kiçik zalı və iki otağı mövcuddur[7].

Kəngərli kəndində yerləşən məscidin divar qalıqlarının fotosəkilləri çəkildi və planı tərəfimizdən hazırlandı. Onun dam örtüyü uçmuş, divarları isə qəzalı vəziyyətdə idi. Məscidin GPS koordinatları da tərəfimizdən müəyyənləşdirildi. Binanın əsas zəlinin ölçüləri 12x6 metrdir. Tikilinin divarının qalınlığı 1 metrdir. Girişlə üzbəüz mehrab yerləşir. Mehrabın hündürlüyü 2,5, eni isə 1 metrdir. Həmçinin dini iqamətgahın giriş qapısının eni də 1 metrdir. Mehrabın hər iki tərəfindən 1,8 m məsafədə qapı yeri var. Bişmiş kərpicdən hörülmüş tikiliyə əlavə olaraq çiy kərpicdən (palçıqdan) köməkçi iki otaq tikilmişdir ki, onlar da girişin sağ və sol tərəflərində yerləşir. Onların giriş qapılarının eni 0,9 metrdir. Həmin tikililər 3,2 m şimala doğru çıxır. Məscidin həyətəyini sahəsi 1 hektardır. Tədqiqatlarımız məscidin XVIII əsrə aid olduğunu söyləməyə əsas verir [7].

Rayonun İlxıçılar kəndi yaxınlığında yerləşən orta əsr yaşayış yerinin üst təbəqəsi şümləmə işləri zamanı zədələnib. Orada apardığımız arxeoloji kəşfiyyat işləri həmin kənd tipli yaşayış yerinin IX-XIII əsrlərə aid olduğu

məlum oldu. 0,5-1 m dərinliklərdə müəyyən olunan mədəni təbəqədən saxsı məmulatının hissələri əldə olunmuşdur. Yaşayış yeri 1 hektara yaxın ərazini əhatə edir.

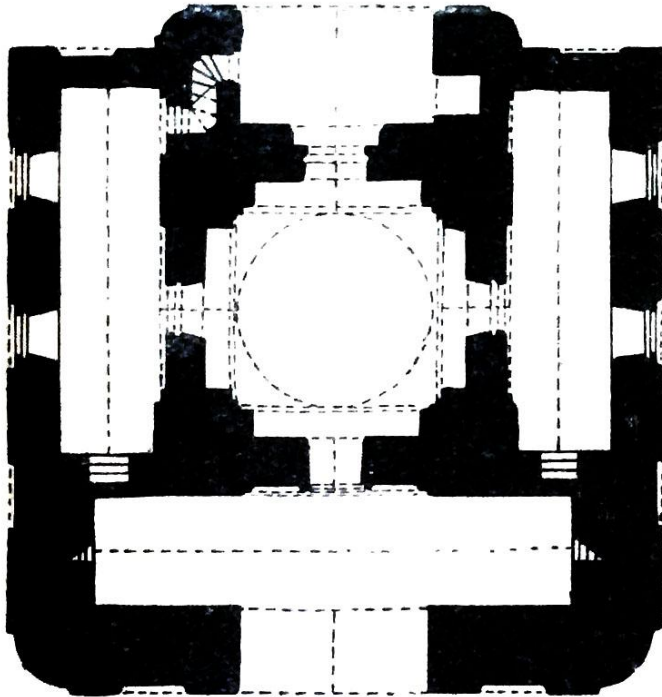
Son olaraq qeyd edək ki, Bərdə-Tərtər arxeoloji ekspedisiyası 2017-2019-cu illərdə Tərtər rayonu və onun ətraf ərazilərində arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində bir sıra yeni yaşayış yerləri qeydə almış, onları elmi ədəbiyyata gətirmiş, bəzi abidələrdə arxeoloji kəşfiyyat qazıntısı həyata keçirmiş, qazılmış sahələrin planları işlənilmiş, əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri kameral şəkildə işlənilərək inventarlaşdırılmış və təsnifatı göstərilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar Azərbaycanın qədim torpağı olan Bərdə və Tərtərin hələ tunc dövründən etibarən zəngin maddi irsə malik olduğunu, sonrakı mərhələlərdə abidələrin sayca çoxaldığını, Qarabağın tarixində önəmli yer tutan qədim yerli türk tayfalarının yaşadığı həmin yerlərdə lokal mədəniyyət nümunələrinin mövcudluğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Саламзаде А.Р. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв., Баку: Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, 1964
2. Дорн Б.А. Каспий: О походах древн. русских в Табаристан, с доп. сведениями о других набегах их на побережья Каспийского моря / [Соч.] Б. Дорна. - Санкт-Петербург: тип. Акад. наук, 1875, - [2], IV, LVI, 718 с., 2 л. ил., карт.; 23
3. Кавказский календарь на 1886 год, Тифлис, Кавказский Статический Комитет (Е.Кондратенко)
4. Дорн Б.А. Отчет об ученом путешествии по Кавказу и южному берегу Каспийского моря / [Соч.] акад. Б. Дорна. - СПб.: Тип. Имп. АН, 1861. - [2], 73 с., 1 л.
5. Seyidov A.Q. Tərtər arxeoloji ekspedisiyasının 2017-ci ildə apardığı arxeoloji tədqiqat işlərinin hesabatı // AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Arxivi, Bakı, 2017
6. Seyidov A.Q. Tərtər arxeoloji ekspedisiyasının 2018-ci ildə apardığı arxeoloji tədqiqat işlərinin hesabatı // AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Arxivi, Bakı, 2018
7. Seyidov A.Q. Tərtər arxeoloji ekspedisiyasının 2019-cu ildə apardığı arxeoloji tədqiqat işlərinin hesabatı // AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Arxivi, Bakı, 2019
8. Bağırzadə C.V. Tərtərçay vadisi IV-XIII əsrlərdə (tarixi-arxeoloji tədqiqat), Bakı, 2019, 120 s.
9. Məmmədov A.M. Tərtər orta əsrlərdə (tarixi-arxeoloji tədqiqat), Bakı, 2017, 100 s.

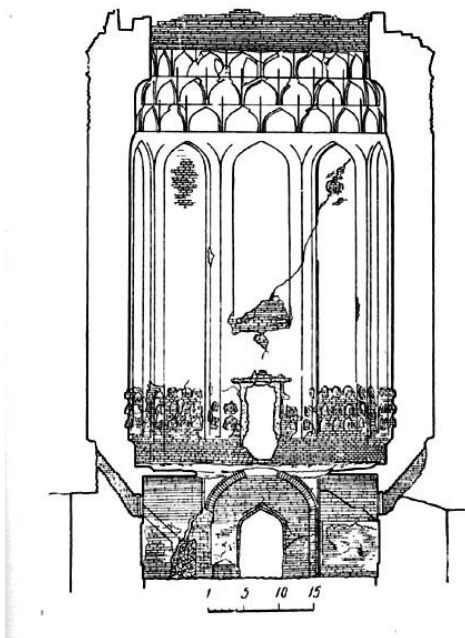
Şəkil 1

Şəkil 2

Şəkil 3

Şəkil 4

Şakil 5

Şakil 6

Şakil 7